
*М.І. Кругляк,
кандидат філософських наук,
старший викладач Київського національного економічного університету імені Вадима
Гетьмана*

РИСИ КАУЗАЛЬНОГО ПОЯСНЕННЯ У СОЦІАЛЬНИХ ТА ГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ *

Дослідження причинно-наслідкового зв'язку і прогнозу посідає помітне місце в методологічній проблематиці, адже передбачення є одним із найсуттєвіших критеріїв адекватності пізнання. Це яскраво відображено у процедурах верифікації і фальсифікації (обидві, попри протилежну спрямованість, спиралися на передбачення), а також у концепції К.Гемпеля, згідно з якою пояснення і передбачення розглядались як два взаємоперехідні компоненти процесу пізнання.

Однак, якщо розглядати прогнозування як невід'ємну рису наукового пізнання взагалі, то виникає проблема, пов'язана із специфікою соціальних і гуманітарних наук, адже у них прогнозування має більш обмежені можливості, ніж у природничих. Можна назвати дві головні стратегії, які сформувались щодо цієї проблеми. Одна з них постулювала, що причинно-наслідкові зв'язки і, відповідно, прогнозування не є універсальними рисами науки, і що соціальні, а особливо гуманітарні науки керуються особливим методом, в якому передбачення не відіграє значної ролі. Така ідея, сформульована Рікерттом і Віндельбандом, характерна для герменевтики. Інша стратегія була представлена у працях представників позитивізму і постпозитивізму та передбачала намагання зберегти єдність наукової методології, прагнучи наблизити точність прогнозів у соціальних та гуманітарних науках до рівня природничих.

Щоб з'ясувати, наскільки універсальною є можливість прогнозу, слід розглянути трансформацію уявлень про каузальність на різних етапах розвитку науки і висвітлити особливості та роль причинно-наслідкових зв'язків у соціальних і гуманітарних науках.

У період класичної науки, яка головну увагу зосереджувала на механіці, причинно-наслідкові зв'язки розглядали у детерміністичному ключі. Такий підхід виглядав слушним, коли йшлося про механічні взаємодії, однак із розвитком науки відбувалось становлення дедалі більшої кількості її галузей, об'єкти яких керувались, насамперед, не механістичними, а іншими типами взаємодій, які було важко описати за допомогою детерміністських залежностей. Особливо гостро проблема поставала у соціальних та гуманітарних науках, об'єкти яких мають свободу вибору і не можуть бути описані за допомогою детерміністичних закономірностей. Можливість спонтанної поведінки людей і присутність випадковості, історична змінюваність соціальних норм зумовлювали неможливість встановлення у соціальних науках однозначних стійких закономірностей, на взірець природничих. Це спричинило потребу переосмислення концепції причинно-наслідкового зв'язку.

Один із підходів лишався в межах детермінізму, намагаючись адаптувати детерміністичні уявлення до нових класів явищ, а складнощі, що при цьому виникали, розглядати як у принципі подоланні. Велика кількість параметрів, якими зумовлюються явища живої природи, а також соціуму, суттєво ускладнює встановлення каузальних закономірностей у цих сферах, однак прихильники детерміністичної картини світу розглядали це як тимчасову складність, яка пояснюється неповнотою наявного знання і з часом має бути усунена завдяки прогресу знання. Однак розвиток науки засвідчував, що навіть у фізиці (яку

розглядали як взірцеву науку) детерміністські закономірності не є універсальними, адже вони застосовні лише до порівняно простих систем.

Інший підхід був зумовлений зростанням теоретичного і емпіричного знання у соціальних і гуманітарних науках. Реальна практика досліджень не вкладалась у “прокрустове ложе” детермінізму, тож це вело до думки, що в даних науках вивчення каузальних зв'язків має другорядне значення. Ця традиція походить від Дільтея, Ріккєрта, Віндельбанда, які пропонували розглядати науки про дух як принципово відмінні від наук про природу. Однак такий підхід мав суттєву ваду, адже акцентування специфіки соціогуманітарних наук і, зокрема, відмова від пошуку закономірностей робило проблематичним такі важливі наукові процедури, як прогнозування і перевірення теорій. Зауважимо, що назване протиставлення природничого і соціогуманітарного знання значною мірою було відображенням уявлень про причинно-наслідковий зв'язок як детерміністичний. Відповідно, із втратою детермінізмом панівних позицій послаблюються й аргументи про обмежену роль закономірностей у соціальних та гуманітарних науках.

Класичне розуміння наукового закону передбачало однозначну каузальну залежність, а також універсальність, коли закон розглядався як узагальнення, що є завжди істинним, а наявності хоча б одного контрприкладу було достатньо, щоб спростувати закономірність. Таке розуміння представлене у концепції фальсифікації К.Поппера, який вказував на принципову неспіввимірність універсального закону і набору сингулярних тверджень. Із цього випливало, що можливо встановити лише хибність теорії, а не її істинність. Однак реальна практика наукового пізнання сприяла пом'якшенню жорстких методологічних вимог, адже навіть якщо з кількох теорій жодна не є істинною, потреба вибору між ними все одно лишається актуальною, оскільки певна теорія може бути адекватнішою за інші, навіть якщо не цілковито істинною. У концепціях І.Лакатоса та Т.Куна відбулась подальша лібералізація критеріїв перевірення теорій – для відкидання теорії одного чи навіть кількох контрприкладів вже було недостатньо. Відповідно, це передбачало відмінність різних рівнів надійності узагальнення, коли визнавалось, що цінність для науки становлять не лише закони в класичному розумінні, а й такі залежності, формулювання яких передбачає лише приблизну точність і припускає винятки.

Відмінність між законами у класичному розумінні і узагальненнями, які не вписуються у класичну схему, представлене Дж.Вудвордом. Класичне розуміння закону має своєю передумовою чітку дихотомію “узагальнення є або законом, або просто випадковим” [9, 215]. Однак навіть у природничих науках існує дуже небагато узагальнень, які не містили б винятків, тому таке розуміння має бути доповнене поняттям інваріанту – узагальнення, що має обмежену сферу застосування. Тривалий час епістемологія зосереджувалась навколо найсуворішого типу узагальнень, а саме – наукового закону, однак закон є лише одним із різновидів узагальнень, поряд з інваріантом. Хоча закони посідають значне місце в науці, однак “загалом вони мають меншу роль і менш поширені, ніж передбачали класичні підходи” [9, 223]. Натомість інваріант дає можливість пояснювати значно ширші класи явищ, які неможливо охопити, застосовуючи класичне розуміння закону.

Оскільки інваріант, на відміну від закону, припускає обмежене застосування у просторі та в часі, це відкриває нові можливості для каузального пояснення у соціальних та гуманітарних науках. Наприклад, історія, яку представники герменевтики розглядали як типову “науку про дух”, покликана пізнавати одиничне, а не загальне. Справді, класичне розуміння закону виявляється незастосовним до історичного матеріалу, адже низка суспільних залежностей, які були істинними в певну епоху, з часом можуть зникнути. Однак, хоча такі залежності не є універсальними, в межах певної епохи їх можна розглядати як інваріантні і використовувати у причинно-наслідкових поясненнях. Більше того, такий підхід

виявляється продуктивним і для природничих наук, більшість узагальнень в яких мають обмежену сферу застосування. Таким чином, спільною рисою інваріанту і закону є опертя на каузальний механізм, адже у межах вузької сфери своєї застосовності інваріант нагадує закон. Основна відмінність між законом та інваріантом полягає не у структурі, а у ступені універсальності: закон розглядають як найсильніший різновид узагальнень. Загалом, на думку Вудворда, класична дихотомія універсальне/випадкове має бути замінена різними ступенями універсальності. “Більшість узагальнень, які є інваріантними за певних умов, за інших умов не є інваріантними. Як бачимо, існують підстави стверджувати, що декотрі узагальнення є інваріантнішими за інші – у тому розумінні, що вони є інваріантними за ширшої чи важливішої низки умов, ніж інші узагальнення” [9, 214]. Таким чином, закон у його класичному розумінні є найсильнішим, але не єдиним різновидом інваріанту. Крім нього існують обмежені закономірності, які були проблематичними для епістемології, що спиралась на детермінізм, однак чіткої межі між законами та іншими різновидами інваріантів не існує, адже у межах вузької сфери інваріант нагадує закон.

Дж.Вудворд урізноманітнює поняття каузальності, проводячи розрізнення між законом та інваріантом, однак при цьому все ж зберігається уявлення про єдину модель каузальності, в якій існують сильніші і слабші типи причинних залежностей. Натомість Н.Картрайт, розглядаючи різні випадки каузальних зв'язків, вказує на багатоманітність їх типів і неможливість звести їх всі до єдиної моделі. Детерміністська модель ґрунтується на однозначній залежності наслідку від причини, а також на чітко встановлених зв'язках між причиною і наслідком. Однак така модель має дуже обмежене застосування, адже і в природничих, і в соціальних науках ми часто маємо справу із складними явищами, що зумовлюються комплексними причинами, тож, зазвичай, буває проблематичним виокремити якийсь один чинник із їх комплексу. “Зміна однієї причини часто-густо неunikно тягне за собою зміну інших причин, або ж навіть втручання в сам причинно-наслідковий механізм” [5, 15].

Класичне уявлення про те, що якщо A є причиною B , то A мусить викликати зміни в B , за таких обставин не завжди спрацьовує: наприклад, протизаплідні ліки можуть мати побічний ефект – збільшувати ризик тромбозу, але оскільки вагітність збільшує ризик тромбозу, то, запобігаючи вагітності, ці ліки, водночас, зменшують ризик тромбозу, таким чином причина одночасно і викликає, й усуває один і той самий ефект. Доволі проблематичними є й чинники, які безпосередньо не спричиняють наслідки, але сприяють їх виникненню (так, посуха сприяє пожежам, хоча не є їх пусковим механізмом). Зрештою, Н.Картрайт доходить висновку, що існують різні типи причинних залежностей, які не зводяться до єдиної моделі. Тривалий час причинність уявляли як монолітне поняття, що має якусь визначальну характеристику, наявність якої дає можливість відрізнити причинні залежності від випадкових збігів. Відповідно, дослідники зосереджувались навколо пошуку цієї визначальної риси, однак у результаті виявилось, що жодна модель каузальності не спроможна пояснити все розмаїття причинних зв'язків. Тому слід визнати, що “існують різні види каузальних систем і різні шляхи, якими причини виявляються в межах цих систем, тож для перевірення різних видів каузальних припущень потрібно застосовувати різні методи” [5, 16].

Класична модель перевірення каузальних зв'язків спиралась на схему, за якою слід змінювати один чинник, лишаючи інші сталими, і визначати, якою мірою зміниться наслідок. Однак клас явищ, в яких ми можемо ізолювати окремі причини, досить обмежений. Натомість, у багатьох об'єктів як природничих так і гуманітарних наук причинні залежності так міцно переплетені між собою, що неможливо змінити один чинник, лишивши інші незмінними. Наприклад, залежність паління і виникнення ракових захворювань неможливо простежити ізолювано, на цю залежність впливатиме ще й спадковість різних індивідів, їхній спосіб харчування тощо [7, 6]. Ще

одна проблема пов'язана з тим, що сумарний наслідок взаємодіючих чинників може не збігатись із сумою їхніх наслідків поодиноці. “Для передбачення знати самі лише причини недостатньо, слід ще й враховувати їхню взаємодію” [7, 16]. Це передбачає чутливість до контексту, до того ж знижує точність передбачення одиничних явищ, які визначаються багатьма чинниками. Точні передбачення, які спираються на універсальні закони, в багатьох випадках є недосяжним ідеалом, адже неможливо врахувати всі вихідні умови багатofакторних явищ. На цю проблему вказував ще К.Поппер, стверджуючи, що “ми дуже далекі від того, щоб уміти передбачати, навіть у фізиці, точні наслідки конкретної ситуації, такої, як гроза чи пожежа” [4, 157]. Така ситуація дає можливість послабити закид щодо проблематичності перевірення передбачень у соціальних і гуманітарних науках, адже чутливість до контексту й обмежена точність передбачень виявляється і в природничих.

У межах класичного детермінізму уявлення про причинність формувалося на засадах зворотних процесів, однак сучасна наука звертається до вивчення складних нелінійних систем, перебіг процесів в яких характеризується незворотною та багатоваріантною. Особливо докладно цю проблематику проаналізували представники синергетики. За умов, коли можливо кілька варіантів розвитку, один з яких реалізується у точці біфуркації, зазнає трансформації класична схема, за якою причина передує наслідку. На думку І.С.Добронравової, “стан нелінійного середовища в критичній точці (ситуацію біфуркації) природно тлумачити як ситуацію виникнення (формування) причини... Таким чином, вибір передує виникненню діючої причини” [2, 8]. У синергетиці переосмислюється роль випадковості: випадковість постає не як результат неповноти знання, а як неодмінна риса самих явищ і процесів. Ця теза є актуальною для соціогуманітарних наук, де з поняттям випадковості часто-густо пов'язується ідея свободи.

Намагання осмислити випадковість було представлене у статистичних закономірностях, де кожне окреме явище є не необхідним, а лише ймовірним, однак на основі певної частоти повторюваності таких явищ можна будувати передбачення. Порівняно з класичною моделлю детерміністського закону, статистичні закономірності дають обмежені можливості для передбачень. В.Селмон, аналізуючи особливості статистичних закономірностей, відзначає, що статистичні закони пояснюють частоту, з якою трапляється певний клас подій, але вони не можуть пояснити окрему подію. Наприклад, можна передбачити загальне зростання цін, але неможливо передбачити, якою буде ціна на певний товар у конкретній крамниці. Однак попри певну обмеженість, статистичні закономірності все ж не є випадковими узагальненнями.

Окреслені зміни в уявленнях про каузальність дають можливість по-новому підійти до проблеми закономірностей і прогнозу в соціальних науках.

Усвідомлення розмаїття типів причинних зв'язків, на яке вказує Н.Картрайт, знаходить відображення в концепції Д.Літла. Останній виокремлює кілька типів каузальних зв'язків, характерних для соціогуманітарних наук: одиничні (одинична подія спричинила одиничний наслідок – це пояснення є типовим для історії), загальні (клас подій спричинив клас наслідків – ці залежності найбільш нагадують структуру законів у природничих науках), причинні взаємозалежності (приблизна кореляція двох класів явищ, наприклад, комерціалізації та урбанізації), імовірнісні (причина впливає на ймовірність наслідку, але не спричиняє його неодмінно, наприклад, гонка озброєнь збільшує ймовірність війни) [6]. Кореляції та імовірнісні залежності ведуть до зміни типу прогнозування, коли прогноз стає розпливчастішим і стосується загальних тенденцій розвитку досліджуваних систем, а не одиничних явищ.

Цей тип прогнозу характерний для всіх наук, які звертаються до складних систем. М.Скрайвен, аналізуючи відомий закид, за яким соціальні науки не дочекались свого Галілея, відзначає, що в цих науках точне математичне

передбачення застосовується лише тією мірою, якою вони збігаються за складністю з природничими. “Ми можемо покращувати практичні передбачення доти, доки вони є співвимірними з передбаченнями у природничих науках” [8, 74]. Тобто уявлення про обмежені можливості прогнозу в соціогуманітарній сфері було продиктоване детерміністським уявленням про причинні залежності, однак це уявлення часто-густо не спрацьовує навіть у природничих науках. А якщо порівнювати однакові за складністю системи, то можна побачити, що природничі науки при встановленні причинних залежностей і прогнозуванні стикаються з тими самими проблемами, що й соціальні чи гуманітарні. Неможливість дати точний довготривалий прогноз і пояснити кожне окреме явище в межах системи характерне для вивчення будь-якої складної системи взагалі, незалежно від того, є вона об’єктом природничих чи соціогуманітарних наук.

Іноді до особливостей причинних залежностей у соціогуманітарних науках залічують наявність установок і цінностей соціальних агентів. Саме ця риса виступає однією з головних підстав для тверджень про принципову відмінність “наук про дух” від “наук про природу”, адже індивід може довільно вибирати лінію своєї поведінки. Хоча це справді є однією з найсуттєвіших особливостей соціогуманітарних наук, але все ж не означає неможливість прогнозування: якщо установки індивідів розглядати як причини, якими визначаються їхні дії, то можна побудувати пояснення вже здійснених дій і передбачення майбутніх. Значних успіхів у такому поясненні досягла теорія раціонального вибору, яка спирається на раціональну оцінку індивідом своїх інтересів і його намагання вибрати оптимальну стратегію дій, враховуючи норми соціальної взаємодії.

Крім того, соціальна поведінка індивіда не є цілком довільною, а зазвичай зумовлюється суспільними правилами, і хоча ці правила є конвенціями, які з плином часу можуть змінюватись, однак вони можуть виступати підвалиною для прогнозування в межах певного історичного періоду. “Слушно, що регулярності в людських діях не є постійними, що вони мають локальні риси і є культурно та історично зумовленими. Якщо й можливо вести мову про відкриття законів у науках про людину, то доводиться визнати, що ці закони не універсальні, а локальні” [3, 47]. Тобто, ці закони постають як різновид інваріантностей, описаних Вудвордом: вони є істинними, але лише в певних межах. Пошук універсальних закономірностей соціального життя, істинних для всіх часів і народів, матиме своїм результатом банальні твердження, які матимуть незначну цінність для соціальних теорій. Таку ситуацію влучно окреслив Ф. Анкерсміт: “Край важко сформулювати такий історичний закон, який був би одночасно і цінним, і цікавим” [1, 142]. Однак, якщо розуміти закони як незмінні в певний проміжок часу, хоча змінювані взагалі, то це дасть можливість використовувати у каузальному поясненні значно ширше коло соціальних закономірностей. Таким чином, соціальні закони можуть змінюватись у різних суспільствах, але в межах одного суспільства чи однієї епохи вони є універсальними і можуть слугувати підставою для прогнозу.

Це дає нові можливості для поглядів на зіставлення інтерпретації і закономірностей у соціальних науках. Опис та інтерпретація іншої культури потрібні для того, щоб реконструювати систему правил соціальних взаємодій у тому суспільстві, а також систему спонук, переконань, установок тощо, якою керувались представники певного суспільства. Така реконструкція може слугувати для пояснення поведінки представників того суспільства, але саме пояснення спирається на причинно-наслідкову модель, в якій просто використовуються соціальні закони, відмінні від законів того суспільства, в якому живе дослідник.

Звичайно, слід враховувати, що соціальні правила дають підстави лише для імовірного прогнозу, адже вони іноді порушуються, тож у певному випадку індивід може відступити від усталених правил. Однак з подібною обмеженістю стикаються

всі явища, які керуються статистичними закономірностями – неможливо передбачити, який результат буде в конкретному випадку, але можна передбачити, якою буде загальна картина. Навіть якщо соціальні правила не дають можливості передбачити поведінку кожного індивіда, вони все ж можуть бути основою для прогнозу поведінки великих груп людей, більшість з яких дотримується ustalених правил.

Розгляд трансформації уявлень про каузальність дає можливість зробити такі висновки. У класичний період увага дослідників зосереджувалась навколо пошуку детерміністичних закономірностей. Принципи детермінізму мають край обмежене застосування у сфері соціогуманітарного пізнання, що давало підстави для тверджень про обмеженість застосування загальних закономірностей у цих науках. Однак у сучасній методології визнається багатоманіття типів причинно-наслідкових зв'язків, серед яких детерміністські залежності є лише одним із типів, який має обмежене застосування навіть у природничих науках. Натомість, інші типи причинних зв'язків припускають наявність випадковості, неточність прогнозування складних систем, неможливість виокремити і простежити одну причину із сукупності взаємодіючих причин, чутливість наслідку до кількох причин, між якими відсутній сумарний ефект. Ці риси характерні для причинних залежностей у соціогуманітарних науках, які, хоча не вписуються в детерміністський ідеал, тим не менш значною мірою спираються на причинні залежності.

ЛІТЕРАТУРА

* Стаття підготовлена в межах науково-дослідної роботи, виконаної за грантом Президента України для підтримки наукових досліджень молодих вчених (розпорядження від 26.06.2008 р. №207/2008-рп).

1. Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры. – М., 2003.
2. Добронравова И.С. Причинность и целостность в синергетических образах мира // Практична філософія. – 2003. – № 1.
3. Лекторский В.А. Возможна ли интеграция естественных наук и наук о человеке? // Вопросы философии. – 2004. – № 3.
4. Поннер К. Злиденність історизму. – К., 1994.
5. Cartwright N. From Causation to Explanation and Back [Electronic resource] // Centre for Philosophy of Natural and Social Science – Causality: Metaphysics and Methods – Technical report 09/03 // http://www.lse.ac.uk/collections/CPNSS/pdf/DP_withCover_Causality/CTR09-03-C.pdf
6. Little D. Varieties of social explanation. – Westview Press, 1991.
7. Northcott R. Defining Causal Strength [Electronic resource] // Centre for Philosophy of Natural and Social Science – Causality: Metaphysics and Methods – Technical report 14/03 // http://www.lse.ac.uk/collections/CPNSS/pdf/DP_withCover_Causality/CTR14-03-C.pdf
8. Scriven M. A Possible Distinction between Traditional Scientific Disciplines and the Study of Human Behavior // Readings in the Philosophy of Social Science. – Cambridge, 1994.
9. Woodward J. Explanation and Invariance in the Special Sciences // The British Journal for the Philosophy of Science. – 2000. – № 51.